

ИНТЕРЕСЪТ КЪМ ФРАНЦИЯ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО И ОТРАЖЕНИЕТО МУ В РАННАТА БЪЛГАРСКА И СРЪБСКА ПРЕВОДНА ДРАМАТУРГИЯ

Катя Йорданова

Интересът към Франция и френската литература от сръбска и от българска страна през XIX в. не е случаен — обуславят го редица исторически поводи и причини. Понякога името „Франция“ се свързва с въжделенията на безправните, понякога донася разочарования, понякога означава широк сноп светлина и култура, понякога буди чувство на топла признателност за изразени симпатии, протести и съчувствия (Ламартин, Юго) към съдбата на поробените славянини . . . За сърбите в много по-голяма степен, отколкото за българите определено може да се говори за френско влияние, особено след 1830 г., когато се заздравява независимостта на младата сръбска държава. Тогава мнозина младежи заминават с държавни стипендии за Франция, където получават солидно образование, и се връщат да служат на народа си — „от редовете на тези „парижани“ ще излязат първите сръбски научни работници и образовани държавници“¹.

В сръбската и българската периодика през миналия век Франция с нейното минало и настояще е една от най-често споменаваните и коментирани държави. На френската текуща вътрешна и външна политика, по-конкретно на отношенията на Франция с Турция, Русия и пр., както и на историята, икономиката и културата на тази страна значително място отделят повечето от българските вестници и списания до Освобождението — „Цариградски вестник“, „Съветник“, „Турция“, „Македония“, „Свобода“, „Народност“, „Век“, „Отечество“, „Право“, първото българско списание „Любословие“, както и „Читалище“, „Славянско братство“ и др.

През 1872 г. например в „Свобода“ публикува в няколко броя голяма статия под заглавие „Французката революция“², в която се проследява трескавата история на Франция от смъртта на Людовик XIV до победата на Френската буржоазна революция и осъждането на Людовик XVI на смърт. През седемдесетте години на миналия век историята на тази революция наред с делото на парижките комунари също така придобива за българите известно актуално звучене — не само в качеството си на натрупан исторически опит, но и като тема, чрез която може да се изрази част от проблематиката на съвременността.

Нажежената във всичките си пластове атмосфера непосредствено преди Априлското въстание от 1876 г. поражда и някои съвсем конкретни съставки на български и френски обществено-политически ситуации. Когато например Захари Стоянов характеризира българските вестници в Цариград от 1875—1876 г. като образец на войнствуваша журналистика, мисълта му се насочва към френската история — и открива сходство: „Това ратуване на нашата сиромашка преса ни напомня неволно навечерието на Великата френска революция, когато само Париж броеше неколкостотина вестници, ко-

¹ Јован Скерлић. Историја нове српске књижевности. Београд, 1967. с. 128.

² В. Свобода, год. II, бр. 46—51, 29 апр. — 3 јуни 1872.

гато вестниците се продаваха и нощно време. Колко народните събития си приличат!¹ (Из Записки по българските въстания. С., 1970. с. 30)

Разбира се, в още по-голяма степен Франция вълнува нашата предосвободенска действителност с бурите на своето настояще. Развоят на събитията около Парижката комуна предизвиква горещ отклик у българския народ, възненавидял всеки потисник. Когато започва големият двубой между Париж и Версай, между комунарите и Тиер, българската прогресивна общественост е нащрек и чрез вестниците си трепетно следи живота в разбунената френска столица. В „Свобода“ например през 1871 г. редовно помества дописки и коментари за Франция в рубриката „Политически преглед“.¹

Парижката комуна слага своя отпечатък и върху Ботевата журналистика, заостря в нея идеята за интернационалната революционна солидарност. Както е известно, тогава поетът създава фейлетона „Смешен плач“ и провъзгласява своето „символ — верую“ — „бъдащия комунистическият строй на целия свят“.

Интересът към Франция като към една от държавите, които са между водещите сили в тогавашната европейска действителност, очевидно е значителен и траен. Но този интерес има и друга, по-чувствителна пружина: Франция се замесва и по-пряко в съдбините на славянството през XIX в. и в зависимост от политическото ѝ поведение нейният престиж пред нашия, както и пред другите славянски народи расте или намалява.

Темата за „източния въпрос“ и ролите на европейските държави в него е една от централните теми на българския периодичен печат до Освобождението. Разбира се, обект на внимание е не само Франция. Ботев разглежда „източния въпрос“ като процес, който исторически става все по-актуален и всеобхватен: „... Восточният въпрос най-напред е бил притежание на Россия (от тука той носи и своето название восточни), после са е решавал между нея и Наполеона I, а най-после, след Кримската война, стана достояние на сичките почти европейски сили...“²

Българската възрожденска преса отразява не само това, което Франция прави по отношение на славяните, но и това, което пише за тях. Нерядко в наши вестници и списания се печатат преводни статии и други материали, подбрани от френската преса. Естествено изборът пада предимно върху такива публикации, които биха допринесли за повишаване на националното и славянско самочувствие на нашия народ. Красноречив пример в това отношение предлага в „Право“ със статията „Франция и славените“, взета от френския вестник „Кореспонденс слав“.³ „Денът на Славенщината още не е дошъл“ — заявява френският публицист. И наред с това припомня, че преди 30 години френското правителство е било основало „във француското училище едно седалище за язиците и литературите славенски, туй седалище беше най-напред поверено на Мицкевича;⁴ но туй седалище днес не съществува, освен по привременна титла...“ Според автора това занемаряване на славистиката във Франция е крайно неправилно.

Интересът към Франция от сръбска и от българска страна през епохата на Възраждането се развива не само по посока на нейната история и нейния съвременен външно-вътрешнополитически живот. Както вече бе споменато, той се проявява до голяма степен и в областта на литературата. По начало контактите — преки или косвени — с някои чужди литератури и култури улесняват и двата народа в разрешаването на характерни за епохата ренесансови проблеми, свързани най-вече със създаването на нова литература и нов театър, с оформянето на ново естетическо съзнание у народните маси. С по-голяма сила подобни контакти и влияния се отразяват върху процесите на Сръб-

¹ В. Свобода, год. II, бр. 11, 15 и др., 1871.

² Уводна статия на в. Знаме, бр. 2, 15 дек. 1874.

³ В. Право, Цариград, год. VI, бр. 38, 30 ноем. 1871.

⁴ Става дума за лекциите по славянски литератури, които Адам Мицкевич изнася в Париж в „Колеж дьо Франс“.

ското възраждане. В тях тогавашната сръбска интелигенция открива някои от опорните точки за своята идеология и за практическата си дейност. Кормчията на новата сръбска литература Доситей Обрадович например изпитва влиянието на австрийския йозефинизъм, на немския протестантизъм и просветителство, на английския рационализъм и френския хуманитаризъм, за да израсне като духовен старейшина на своето време.¹ Много са тружениците, които едновременно с Обрадович и след него хвърлят усилия за приобщаването на своя народ към световната култура посредством ползуване опыта на по-напредналите. И по силата на по-благоприятните условия на своето развитие в някои случаи сръбската литература се оказва в състояние да „посредничи“ на българската.

Българската възрожденска интелигенция също така осъзнава необходимостта от усвояване културните богатства на другите народи. Това е позиция, която поддържат и просветители, и революционери. Естествено чуват се и противоположни мнения, съществуват разногласия — най-вече по въпроса, какво, кога и как да се използва с оглед на българските условия — стига се и до полемики. Интересна е например дискусиата около съставения от Добри Войников „Сборник от разни съчинения, изчерпани из французката литература и преведени с прибавления на няколко български съчинения за пример на младите, что ся занимават в писменост“, издаден през 1860 г. в Цариград от Р. И. Блъсков. В отговор на някои нападки самият автор излиза с логична, умело подбрана аргументация: „Дали ще можим да намерим в тях [старобългарските съчинения — б. м.] примери тъй живи и блистателни както съ примерити от Фенелона, Шатобриана, Волтера, Буфона и др. списатели, на които списанията ся четът по цял свят? Ако можем и е истина, защо русити не си останът с примери от своята си литература, ами отиват и те да черпят от Францускъ, Немцкъ и други литератури?“²

В процеса на търсенията и полемиките критериите постепенно се избистрят, стават естетически по-строги — тук особено трябва да се подчертае заслугата на Нешо Бончев.

Постепенно въпросът „дали да се превежда“ се трансформира във въпрос „какво да се превежда“.

И отговорът на този въпрос както за сърбите, така и за българите в значителна степен се свързва с френската литература.

Сръбската интелигенция чете, превежда и посърбява френски литературни произведения още от края на XVIII в. Доситей Обрадович например познава Лабрюер, Льосаж, Молиер, Мармонтел, от когото и сам превежда — „Аделаида, пастирка алпийска“ (преведена и на български) и „Таузуз и Лидия“. А любимия си писател Фенелон той кичи с епитетите „благ и свет“, „премъдр и добродетелен“ и настоява за сръбски превод на неговия „Телемах“.³ Примера на Доситей следват десетки сръбски книжовници, поколение след поколение.

Множество творби на френската литература се вливат и в културния живот на българите. До Освобождението се превеждат (а понякога и преработват) от оригинал или пък от гръцки, сръбски, руски език десетки произведения на френски писатели, философи, историци, политици. Между тях са Бернарден дьо Сен Пиер, Никола Боало, Жорж Бюфон, Волтер, Франсоа Гизо, Жозеф Десхамие, Александър Дюма-баща, Жан Лабрюер, Алфонс Ламартин, Франсоа Ларошфуко, Жан Лафонтен, Левасьор, Луи Леже, Мари-Льопренс дьо Бомон, Жан Мармонтел, Ксавие дьо Местър, Молиер, Шарл Нодие, Блез Паскал, Русо, Жорж Санд, Мадам дьо Стал, Евгени Сю, Иполит Тен, Франсоа Фенелон, Шатобриан, Юго и др.⁴ Много от изброените автори са включени в споменатия „Сборник от разни съчинения, изчерпени из французката литература . . .“ (1860) от Добри Войников, за който е имало няколкостотин спомоществатели. Освен Войников между превод-

¹ Вж. Јован Скерлић. Историја нове српске књижевности. Београд, 1921. с. 87.

² Сп. Български книжици, год. III, 1860, май.

³ Јован Скерлић. Историја нове српске књижевности. Београд, 1967. с. 94.

⁴ Изброените имена са дадени в азбучен ред по М. Стоянов. Българска възрожденска книжнина. Т. I. С., 1957. с. 417—423.

дачите на произведения от френската литература са П. Р. Славейков, Й. Груев, Кр. Пишурка, Ив. Добровски, Ал. Екзарх, К. Величков, М. Д. Балабанов, С. С. Бобчев, А. П. Гранитски, Ат. Шопов и др.

Първият френски драматург, превеждан у нас, е Александър Дюма-баща (1803—1870). Най-известните романи на този автор остават непознати за нашата читателска публика до Освобождението, обаче между пиесите, които представят нашата ранна преводна драматургия, фигурира една негова драма, за която рядко се е споменавало в досегашните изследвания по тези въпроси. Става дума за „Наполеон Бонапарт“ или Тридесет години из Историята на Французи. Драма в шест действия, от А. Дима. От Сербски преведе Христиаки Драгановичъ, Учителъ Рухчужскій, родомъ изъ Търново. А напечатана се издвигеніемъ переводителя и Шюря Его Костаки Мариновича. Въ Константиноградъ, въ Печатнята на Ц. Вѣстникъ, 1850“. Както се вижда от текста на насловната страница, преводът е направен от сръбски език, но преводачът Христиаки Драганович не съобщава кой точно е оригиналът — нещо твърде обичайно за тогавашната практика. Същата драма е преведена от френски на сръбски език от популярният за времето си сръбски книжовник Любомир П. Ненадович, чийто превод се отпечатва също през 1850 г. Внимателното съвряване на превода на Ненадович с българския превод показва, че Христиаки Драганович е използвал като оригинал именно него.¹ Прави впечатление, че Драганович издава своя превод в същата 1850 г., през която се отпечатва и преводът на Ненадович. Обстоятелството, че сръбската книга е така бързо набавена, преведена и издадена, говори за изключителния ентузиазъм, с който българският преводач е пристъпил към работа.

Драмата „Наполеон Бонапарт“ от Дюма-баща разпадва интереса както на сръбската, така и на българската общественост. За издаването ѝ на двата езика дават своята лепта като спомоществатели стотици (за сръбското издание над 600, а за българското — над 500) представители на най-различни социални слоеве. Като се започне например от „нейна светлост госпожа Персида А. Караджорджевич, Княгиня сръбска“, в подписката за превода на Любомир Ненадович участвуват чиновници, военни, търговци, студенти, учители и ученици, занаятчии, калфи, игумени, свещеници и т. н. Тук срещаме имената и на някои от най-уважаваните за времето си сръбски поети, писатели и театрални дейци, като Йован Стеич, Джордже Малетич, Атанасие Николитч. Изданието не е убягало и от внимателния поглед на първия български пътуващ книжар и книгоиздател хаджи Найденов Йованович, татарпазарджичанин — „книгопродавец по всей Славено-Болгарии и ревнител Болгарскаго просвѣщенія“ (така е записан в списъка, като при това единствено неговото име е напечатано с едър курсив — вероятно в знак на особена почит). Между списъците на спомоществователите от различни сръбски и други градове има и един от гр. Русе — „Рушчукъ“, наброяващ 41 имена. Тук редом с името на учителя Параскева Дамянович срещаме и името „Христо Драгович“ — „Христа Драговиѣ, учитель славнобугарскій“. С положителност може да се твърди, че този Христо Драгович е именно българският преводач на „Наполеон Бонапарт“ Христиаки Драганович, у когото прочитът на сръбския превод на пиесата незабавно е породил мисълта за превеждането ѝ на български език.

За българското издание на „Наполеон Бонапарт“ списъците на спомоществователите са не по-малко пъстри: и тук се редуват занаятчии и търговци, чиновници и духовни лица, учители и ученици от множество градове, от различни народности. Има дори и един турски учител — Мехмед ефенди от Калофер. В списъка от Шумен намираме и името „Мелан Давидов Рашик“, т. е. Милан Давид Рашич, сръбски книжовник (между другото преводач на най-популярния роман на Дюма — „Граф Монте Кристо“), който из-

¹ Вж. и Ст. Каракостов. Българският театър (Средновековие. Ренесанс. Просвещение). С., 1972. с. 229.

вестно време учителствувал в Шумен.¹ Списъците съдържат и други сръбски имена. Но естествено новата преводна драма привлича преди всичко вниманието на българската интелигенция, на българските строители на възрожденската култура, литература и театър. Между спомоществователите за българския превод на „Наполеон Бонапарт“ са Стефан Попниковол Изворски — един от първите учители-поети и създател на училищната декламация у нас;² учителите Сава Филаретов и Никола Икономов, ученици на Сава Доброплодни; самият Сава Доброплодни; учителят Никола Касапски, автор на един от най-ранните преводи в нашата периодика;³ Елена Мутева, първата българска поетеса, преводачка на Велтман и Крилов; Александър Екзарх, Рали и Христати Мавриди, братя Тъпчилюшови, Николай Палаузов и много други. Между спомоществователите е и Гергори Раковски. И отново попадаме на имената на учителя Параскева Дамянов, другар и колега на преводача, и на разпространителя на българската книга хаджи Найденов Иованович. Впрочем това не са единствените две имена, които фигурират в спомоществователските списъци както за сръбския, така и за българския превод на драмата на Александър Дюма. Обстоятелството, че мнозина българи, а също така и някои сърби си набавят книгата на двата езика, е още едно доказателство за общуването и близките културни интереси на двата народа през миналия век.

Как би могло да се обясни влизането на едно такова произведение в културния живот на сърби и българи, в разноликия поток на техните литератури в средата на миналия век — когато българската преводна драматургия например е все още едва застъпена, а оригиналната — пред изгрев?

Драмата „Наполеон Бонапарт или тридесет години от историята на Франция“ се отличава с подчертана антифеодална насоченост. Крупната историческа фигура на Наполеон I като рушител на феодализма изпъква тук с цялата си мощ. Тази прогресивна страна от неговата епопея като военен стратег и държавник е в същност и една от причините, поради които образът му нерядко е идеализиран както във френската литература, така и във френската живопис. Тази прогресивна страна изтъкват и класиците на марксизма-ленинизма, характеризирайки я като исторически съзряла необходимост в отношението между буржоазна Франция и феодална Европа.⁴ Бихме могли да направим извода, че в средата на миналия век драмата на Ал. Дюма е била пригодна за сръбската и българската действителност именно с антифеодалните си тенденции. Те са, които правят епохата на Френската буржоазна революция и Наполеон в известен смисъл съзвучна с епохата на Южнославянското възраждане.

Разбира се, едно такова обяснение за приема на пиесата не следва да се абсолютизира. На сръбски и след това на български език тя се отпечатва през 1850 г., т. е. тридесет години след смъртта на Бонапарт. Държавите и народите на Европа вече са формирали различно отношение към свързания с него отрязък от историята — в зависимост от собствената си участ и роля в него. Свой поглед върху Наполеон и Наполеонова Франция имат и славянските народи. Но така или иначе бележитият пълководец, буржоазният политик, първият консул на Френската република и два пъти отреклият се от престола френски император живее в паметта на човечеството. Могъщата и противоречива личност на корсиканеца, който от революционен генерал и заклет враг на Бурбонската династия сам се превръща в тиранин, е оставила печат върху съзнанието на Европа. Името

¹ В „Българо-сръбски литературни взаимоотношения през XIX в.“ от И. Конев е отбелязано, че не може да се установи кога точно Рашич е учителствувал в Шумен, но че това е било между 1850 и 1856 г. (С., 1964. с. 114—115). Фактът, че откриваме името му между шуменските спомоществователи, позволява да се заключи, че той е бил там още през 1850 г. — годината на издаването на драмата.

² Вж. П. Пенев. Лекции по история на българския драматически театър. Ч. I. С., 1959. с. 47—48.

³ „Богатство и слава“ от Кристиан Гелерт, превод от немски. — Любословие, II, 1846 (Вж. М. Стоянов. Българска възрожденска книжнина. Т. I. С., 1957, № 4499).

⁴ К. Маркс, Ф. Енгелс. Избрани писма. С., 1952. с. 523—524.

му прониква и в най-затънтените краища на континента.¹ Нищо чудно тогава, че в средата на миналия век двама представители на сръбската и българската интелигенция спират погледа си върху едно сполучливо, с интересна и стройна композиция произведение на френската драматургия, което предава драматизма на Наполеоновите десетилетия.

За отбелязване е обаче, че името на Наполеон рядко се среща в българската и сръбската периодика и литература през първата половина на XIX в. До известна степен това се обяснява и с цензурни причини. Опасности действително са съществували. Ще приведем за пример един епизод от биографията на основоположника на сръбското театрално дело Йоаким Вуич (1772—1847). По време на престоя му в Земун (1806—1809), където известно време учителствува, Вуич е наклеветен от неприятелите си, че има връзки и води кореспонденция с Наполеон и с Караджордже. В резултат на тези и още някои неоснователни обвинения една нощ в квартирата му е извършен обиск, а той самият е арестуван, подложен на продължително следствие и задържан в затвора около три месеца, макар че против него не може да се докаже нищо. Впоследствие Вуич е принуден да напусне под военен конвой не само Земун, но изобщо цялата област и да се прибере в родното си място — Бая.² Независимо от това обаче Вуич е един от малкото сръбски книжовници, които своевременно разработват темата за Наполеон I.

Българската периодика и литература отделят страници за Наполеон Бонапарт предимно през втората половина на века — десетилетия след изтласкването му от историческата сцена. Това прави възможен един по-задълбочен критичен подход, при който оценките се движат от спокойния коментар до безпощадното изобличение. Срещат се и преводи от чуждестранни исторически изследвания за Наполеон. По същото време — шестдесетте години на миналия век — се засилва и интересът на сръбската общественост към историческата литература за Наполеон. През 1863 г. излиза сръбският превод на „История на френската революция“ от Миние, който е един от първите ѝ преводи на славянски езици. Преводач е Любомир Ненадович — същият, който е превел и драмата на Дюма.

В Каравеловия вестник „Свобода“ името на Наполеон Бонапарт се споменава нееднократно, акцентира се при анализа на съответните периоди от историята на Франция; свързаната с него епоха се разглежда в светлината на взаимоотношенията „владетел—народ“. В един политически коментар той е поставен начело на върволицата тирани, които предшествуват събитията от 1871 г.: „... Наполеон I, Бурбонете, Орлеанците, Наполеон III и най-после Тиеровската република изведоха народът из търпение и накараха го днес да вика по парижките улици, че сяко едно нещо, което стои по-високо от народът трябва да не съществува.“³

Горещото публицистично слово на Хр. Ботев довършва разобличението на Наполеон като тиранин и сега на смърт и разруха, не единствен в историята за жалост („Смешен плач“). Ботев не спира дотук — той жигосва подред: просветата, която в същност служи на мракобесието — такова е „училището на Златоуста и Лойола, на Вилхелма и Наполеона“⁴; законодателството, което поставя в безправно положение народа — такъв е „Наполеонова кодекс“...⁵

¹ В своята новела „Времето на Аника“ Иво Андрич разкрива чрез майсторски използвана ретроспекция процеса на врязването на струята от външни събития в затворения патриархален бит на градчето Добрун, закътано в усойте на Босна. Вестта за Наполеон достига и там: „... Между книгите и писанията, останали от Мула Мехмед, се намериха и няколко пожълтели свезки, в които той някога записвал всичко, което се случвало в градчето и което чувал да се случва по света. ... имаше съобщение и за някакъв християнски генерал на име Бунапарти, който навлязъл в Мисир с безумното намерение да воюва със султана ...“ (Иво Андрич, Жажда, С., 1971, с. 113).

² Вж. Миховил Томандл. Српско позориште у Војводини. Стари Бечеј, 1953, ч. I, с. 37—38.

³ В. Свобода, год. II, бр. 15, 10 апр. 1871.

⁴ Хр. Ботев. Публицистика и фейлетони. С., 1967, с. 80.

⁵ Пак там, с. 75.

Личността на Наполеон, представена в подобна светлина, десетина години по-рано е привлякла и вниманието на Войников като преводач и съставител на „Сборника от разни съчинения . . .“ (1860). В раздела „Политически характери“ той включва едно есе за Наполеон от Ш. Нодие, в което между другото се казва: „Ще го види [бъдещето], както той казваше, като един бог на славата, но и ще го види като един удушител на човеческата мисъл и като един бич на свободата.“¹

В резултат на интереса² към темата за Наполеон българската преводна литература се обогатява с още едно белетристично произведение — „Оруженосецът Наполеонов“ от Ксавие дьо Местър,³ в което на фона на шествието на Наполеон през историята изпъкват ярки ликове от лагера на неговите противници. Тук се говори за поражението му в Русия, което авторът схваща като съдбовен поврат в живота на прославения полководец: „... След славните дене настъпиха ударите на судбата: отступлението из Россия бе начало на бедствията, които събориха Наполеона.“⁴ Преводачът Хр. Даскалов — руски възпитаник, а от 1862 г. служител в руското консулство в Белград — несъмнено е обърнал внимание на тази страна от произведението на дьо Местър и се е заел да го преведе, ръководен от русофилски чувства. Впрочем това, което важи за Хр. Даскалов, би могло да се каже и за Хр. Драганович — преводача на драмата на Дюма; а това, което важи за тях двамата в частност, бихме могли да отнесем към цялата демократично настроена българска общественост. Славата на Наполеон — неудържимия — помръква в Русия: Това топли сърцето на българина, който се надява на избавление оттам. С тази черта от народната психика също така до голяма степен се обяснява рецепцията на пиеса като „Наполеон Бонапарт или тридесет години от историята на Франция“.⁵

Как двамата преводачи — Любомир П. Ненадович⁶ и Христати Драганович — изпълняват своята книжовна задача? Достатъчна ли е тяхната вещина, за да задоволи литературните изисквания на съвременника? Отговорът на тези въпроси налага извесна диференцировка.

Любомир П. Ненадович (1826—1895), син на духовник и потомствен аристократ, получава солидно образование и през своя седемдесетгодишен живот се издвоява и като книжовник, и като обществен независим от някои конфликти с властта. Многобройните му пътеписи от Германия, Швейцария, Франция и др. са първите постижения на този жанр в сръбската литература и задълго запазват литературната си стойност. Що се

¹ Д. Войников, Сборник от разни съчинения . . . Цариград, 1860. с. 201. В същия сборник фигурира и едно Наполеоново писмо, поместено в раздела „Писма“: „Бонапарт пише до адмирал Бруйевата жена“ (с. 185).

² В своите „Записки“ З. Стоянов ни съобщава един любопитен факт: измислената от Бенковски паролата, с която въстаниците са се разпознавали през април 1876 г., е била „Наполеон“.

³ Вж. М. Стоянов, Българска възрожденска книжнина. Т. I. С., 1957. с. 78.

⁴ Оруженосецът Наполеонов. Цариград, 1853. с. 24.

⁵ Не само пиесата на Дюма-баща, а и самата личност на този своеобразно ярък представител на френския романтизъм нееднократно задържа вниманието на българската общественост преди Освобождението. Името му се среща — и то неведнъж — по страниците на възрожденския печат. Никъде не е пропуснато да се изтъкне, че това е „прочут писател“. И което е по-важно — на информацията не липсва подтекст, който да оживи възбуждението; от разказвания факт читателят и обществото ще трябва да си извлекат поука или пък да я приемат директно от редактора. В тези дописки за Дюма на втори план се очертава и българското настояще с някои от тогавашните му потребности и възжеления. Разказвайки на читателите си например за баса между Сю и Дюма, „Цариградски вестник“ разчита, че по този начин ще ги подтикне да стават спомоществатели на българските книги (год. III, бр. 106, 24 ян. 1853).

⁶ Пълният текст на насловната страница на неговия превод е: „Наполеонъ Бонапартъ или тридесетъ година изъ исторіе Француске. Драма у VI дѣйства, одъ А. Дима. Съ французкогъ превео Любомиръ П. Ненадовичъ. У Београду, у Книгопечатнь Княжества Сръбскогъ. 1850.“

отнася до преводаческото поприще, драмата „Наполеон Бонапарт“ от Дюма-баща, която Ненадович превежда от френски, разкрива добро владение както на френския, така и на родния език, усет за художествена моделировка на словото, известна свобода при подбора на езиковия детайл.

Христаки Драганович (1822/1823—1853), който се нагърбва със същата преводаческа задача — с тази разлика, че използва не френския оригинал, а сръбски текст, — има съвсем друг житейски път, безрадостен и суров в много отношения, макар и нелишен от възторзи. За сравнения между двамата, що се отнася до образование, подготовка, обществено-политически и частни условия на живот, и дума не може да става. Затова би било абсурдно да се сравняват откъснатите качества им на преводачи. Строгийт естетически критерий тук по необходимост отпада и се налагат показатели, съобразени с историческия момент в редица отношения. И като се вземе пред вид не само ограничената подготовка на преводача (пасивно усвояване на езика — чрез четене, без помагала и конверзация), но и изобщо натегнатата от трудности и противоречия атмосфера, сред която се отливат българската литературна мисъл и книжовен език по онова време, преводът на Драганович трябва да се оцени като една действително смела крачка напред в областта на преводната ни литература, като „едно от най-големите събития в преводната драматургия в началото на 50-те години“¹. Преводачът, общо взето, добросъвестно следва сръбския текст. Побългаряване няма. Добросъвестността му обаче не се превръща в ограниченост и не му пречи да си запази правото на емоционално отношение към текста. В някои случаи той се позволява свобода, от която преводът му само печели.

Българският превод на драмата „Наполеон Бонапарт“ до голяма степен разкрива типичните трудности, с които се сблъскват нашите преводачи до Освобождението. И докато успехите на Драганович са негова лична заслуга, недостатъците и несполуките му в по-голямата си част са общи за времето — без разлика на езика, от който са превежда.

Пиесата на Дюма-баща се разпространява само като четиво, но въпреки това не следва да я откъсваме от процеса на постепенното изграждане на театрална култура у нас. Тя сближава българския читател с драмата като жанр; с големите си литературни качества допринася за оформянето на вкуса му; с бурната си фабула раздвижва въображението му и в крайна сметка го кара да мисли, да жадува за театър.

Преводът на Драганович е един от първите ни преводи на драматическа литература — появява се само няколко години след „Дворянски избори“ и „Велизарий“, а шест години преди „Многострадална Геновеа“. Появата на една такава книга потвърждава широкия литературен кръгозор на нашите възрожденски труженици на културата. По същество това е едно навлизане в пълнокръвно развитата се френска литература, при това — посредством автора на драмата „Анри III и неговият двор“, която бележи началото на голямото настъпление на романтизма във Франция. И наред с всичко това нека повторим — рецепцията на драмата „Наполеон Бонапарт“ от А. Дюма-баща в Сърбия и чрез сръбски език у нас има значение като общ момент в книжовния живот на двата народа и като едно от многобройните звена на българо-сръбските културни отношения през миналото столетие.

¹ Ст. Каракостов. Българският театър. С., 1972. с. 229.